

Բանավեճ

Discussion – Дискуссия

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ԱՇՈՏ Գ ՈՂՈՐՄԱԾԻ ԱՆԻՈՒՄ ԹԱԳԱԴՐՎԵԼՈՒ ՀԱՐՅԻ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր՝ Աշոտ Ողորմած, Անի, Մատթեոս Ուռհայեցի, պատմիչ, թագավոր, թագադրություն, օծում, մայրաքաղաք:

Բագրատունյաց Հայաստանի և նրա գահակալների պատմությունը բավարար չափով ուսումնասիրված է, սակայն առանձին հարցեր երբեմն հավելյալ քննության են արժանանում: Դրանցից մեկը Աշոտ Գ Ողորմածի (953-978) և նրա ավագ որդի Սմբատ Բ-ին (978-989) հաջորդած մյուս որդուն՝ Գագիկ Ա-ի (989-1017) գահակալության մասին պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցու հայտնած տեղեկության շուրջ առաջացած կասկածն է, որն արտահայտել է պատմական գիտությունների դոկտոր Ալեքսան Հակոբյանը: Նա, մասնավորապես կարծում է, որ իր ժամանակագրության մեջ Մատթեոս Ուռհայեցին 961 թվականի ներքո նկարագրելով Աշոտ Գ Ողորմածի թագադրությունն Անիում, իրականում ներկայացրել է Գագիկ Ա-ի թագադրությունը¹: Ըստ հետազոտողի՝ «Անիի հռչակուելը մայրաքաղաք եւ Գագիկ Ա-ի հանդիսաւոր թագադրումը, լինելով տարածամանակեայ, կարող էին պարզապէս միախառնուել հէնց իր՝ շարադրող հեղինակի երեւակայական պատկերացումներում»²:

Ա. Հակոբյանի հիմնական կովանն այն է, որ այդ հատվածում պատմիչը թագավորին կոչում է Աշոտ Գագիկ կամ Գագիկ: Երկի վաղարշապատյան հրատարակության մեջ առկա է անգամ «որդի Աշոտի Գագիկ» տարբերակը: Ժամանակին Ղևոնդ Ալիշանը³, Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյանը⁴ նիկողայոս Մառը⁵ և

¹ Ա. Յակոբեան, «Մատթեոս Ուռհայեցու վկայութիւնը 961 թուականին Անին մայրաքաղաք հռչակելու մասին (նոր աղբիւրագիտական ֆննութիւն)», *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ*, հ. XXIX, Երևան, 2014, էջ 309-312:

² Նույն տեղում, էջ 312:

³ Ղ. Ալիշանն Անիի մայրաքաղաք հռչակման առնչությամբ թագավորին կոչում է «Աշոտ-Գագիկ Գ. Ողորմածն» (Ղ. Ալիշան, *Շիրակ, Վենետիկ, 1881*, էջ 37):

⁴ Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյան, *Ազգապատում*, հ. Ա, Ս. Էմիսադին, էջ 1294:

⁵ Н. Марап, *Ани, книжная история города и раскопки на месте городища*, Ереван, 2011, с. 22.

այլ ուսումնասիրողներ չեն կասկածել պատմիչի տեղեկությունների ճշմարտացիությանը, իսկ Մատթեոս Ուոհայեցու երկն աշխարհաբարով հրատարակած ակադեմիկոս Հրաչ Բարթիկյանը նշում է, որ Աշոտը, հավանաբար, երկանուն է ունեցել՝ Աշոտ Գագիկ, որն էլ արձանագրել է պատմիչը⁶: Սամվել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերն ուսումնասիրելիս մենք գտել ենք այդ մասին վկայող մի հավելյալ տեղեկություն, Անիի մայրաքաղաք հռչակելու ժամանակահատվածում՝ «Գագիկ թագաւոր օծաւ Հայոց, որ է նոյն Աշոտ որդի Աբասայ»⁷:

Բոլորովին վերջերս լույս տեսած, Աշոտ Գ Ողորմածին նվիրված, շատ առումներով շահեկան իր ուսումնասիրության մեջ պատմական գիտությունների դոկտոր Արման Եղիազարյանը փաստացի ընդունում է Ա. Հակոբյանի տեսակետը և յուրովի զարգացնում այն⁸, ինչն ստիպում է մեզ ստորև պարզաբանել հիշյալ հարցը:

Նախ պետք է նկատի ունենալ, որ պատմիչների երկերում երբեմն հանդիպող որևէ անվան, թվականի կամ իրադարձության շփոթի պարզաբանման համար պետք է հարցը դիտարկել համալիր, հնարավոր բոլոր հանգամանքները և հայտնի տվյալները հաշվի առնելով: Այս հարցի լուծման տեսակետից էական են ոչ միայն Մատթեոս Ուոհայեցու հայտնածն ու դրա մեկնաբանությունը, կապված Աշոտ Ողորմածի թագադրման հետ, այլև Գագիկ Ա-ի գահակալության հանգամանքների ներկայացումը: Որովհետև, եթե պատմիչն ինչ-որ բան շփոթում է, ապա դրա համար որևէ հիմք, նմանություն, ընդհանրություն պիտի լինի: Ուրեմն նախ տեսնենք, թե արդյո՞ք կա այդպիսի մի կապ Աշոտ Գ Ողորմածի ու Գագիկ Ա-ի գահակալության իրադարձությունների միջև, սկսելով երկրորդից:

Սմբատ Բ-ի մահվան ու նույն օրը նրան հաջորդած Գագիկ Ա-ի գահակալման մասին պահպանվել է դեպքերին ականատես, Անիում աթոռակալող Սարգիս Ա Սևանցի (990-1019) կաթողիկոսի պատվերով իր «Տիեզերական պատմությունը» գրած Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի հանգամանալից վկայությունը: Նա մի գլուխ է նվիրել Սմբատ Բ-ի մահվանը՝ «Յաղագս չար գործոցն Սմբատայ եւ մահ նորին» վերնագրով, որտեղ նշում է վերջինիս երեք մեղքերը, որոնցից մեկը քրոջ դստեր հետ կենակցելն էր: Պատմիչը գրում է, որ նախ մահանում է այդ պիղծ կինը, որի վրա ողբում է Սմբատը, հետո ինքն է հիվանդանում «բորբոքմամբ տապոյ բոցակէզ ցաւոց», մահանում ու թաղվում Անիում:

6 Մատթեոս Ուոհայեցի, ժամանակագրություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1991, էջ 9, 484, ծան. 11, 15:

7 Սամուել Անեցի և շարունակողներ, ժամանակագրություն, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 175: Այս և հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են – Կ. Մ.:

8 Ա. Եղիազարյան, Աշոտ Գ Ողորմած թագավոր Հայոց, Երևան, 2020, էջ 36-38:

Պատմիչը շարունակում է՝ «Եւ իսկ եւ իսկ զկնի Սմբատայ, ի նոյն ար՝ թագաւորեաց Գագիկ եղբայր նորա ի ՆԼԸ (989) թուականին, յաւուրս ձմերայնոյ, ի քաղաքին Անուոյ»⁹: Ահա այսպէս Գագիկ Ա-ը բազմում է Բագրատունյաց գահին, բայց նրա իշխանության առաջին օրերը մթազնում է մի իրադարձութիւն: Ասողիկը գրում է, որ Անիում մի կին օրեր շարունակ պատմում է իր տեսած երազի մասին, որ իբր Սմբատն իրեն երևացել է և ասել, թե թմրեցնող դեղերով իրեն քնեցրել են և ինքը գերեզմանում ողջ է: «Եւ համբաւ դղորդէր զքաղաքն ամենայն» ավելացնում է պատմիչը: Գագիկը ստիպված է լինում եղբոր գերեզմանը բացել տալ, հրամայում է դիակը «հանել եւ տեսանել եւ պատմել քաղաքին եւ զաւրացն, եթէ ահա՛ մեռեալ է»¹⁰: Այս դրվագից երևում է, որ ժողովրդի և զորքի մոտ ինչ-ինչ կասկածներ են եղել կապված Սմբատի մահվան հանգամանքների հետ:

Ասողիկը Գագիկ Ա-ի մասին գովեստով գրում է. «Եւ տիրեաց նա յոլով բերդից եւ գաւառաց ի սահմանացն Վայոց ձորոյ եւ Խաչենոյ եւ Փառիսոսոյ՝ առաւել քան զեղբայր իւր... Զի էր այր սրամիտ եւ վարժ ի պատերազմի եւ առատաձեռն ի բաշխելն. եւ զբաժ հարկաց յոլովից տեղեաց ազատեաց, եւ զկիրակէիցն զցայգապաշտան սաղմոսերգութեամբ կատարէր»: Բայց այս խոսքերից անմիջապէս հետո ավելացնում է առեղծված մնացած մի տող՝ «Աւա՛ղ միում շարին, որ արգել զբան գովեստի պատմութեան իմոյ»¹¹: Թերևս Գագիկն էլ է մի մեղք ունեցել, որն անընդունելի է եղել խստակրոն վարդապետի համար:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպէս է Մատթեոս Ուռհայեցիին պատմում Աշոտ Գ Ողորմածի՝ Անին թագավորանիստ հռչակելու և այնտեղ թագադրվելու մասին: Քանի որ պատմիչի երկի ցայժմ եղած հրատարակութիւններում կան տարբերություններ, մենք նախընտրում ենք հատվածը ներկայացնել ըստ երկի պահպանված ամբողջական հնագույն ընդօրինակութիւն, որը Վենետիկի թիվ 887 ձեռագիրն է, գրչութիւն ժամանակը՝ 1590-1600 թթ.: 961 թվականին վերաբերող հատվածում, ձեռագրի 93ա էջում կարդում ենք հետևյալը՝ «Յայսմ ամի զօրաժողով արար զօրապետն Հայոց զմարզպետական գունտն Գ և ՆԹ (45 000) արանց քաջանց, զարդ»¹² ի յարքունական գնտէն. և ժողովեցան ամենայն իշխանքն աշխար-

⁹ Սաեփանոս Տարանեցի Ասողիկ. Պատմութիւն տիեզերական, ՄՀ, հ. ԺԵ, Ժ դար, գիրք Բ, Երեւան, 2011, էջ 806-808:

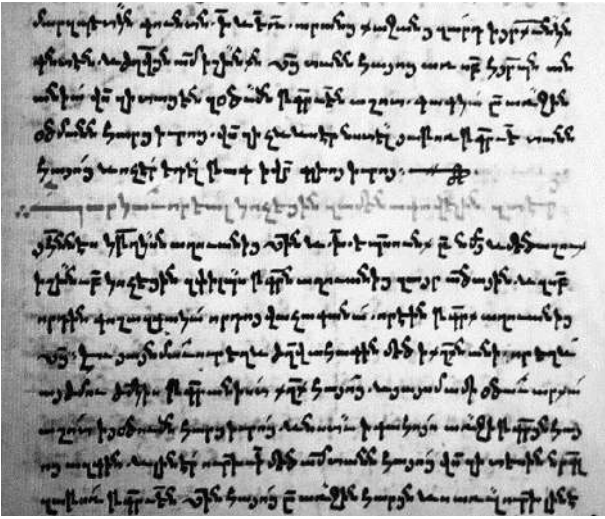
¹⁰ Նույն տեղում, էջ 808: Պատմիչն այդպիսի մանրամասներ է գրում, որովհետև, ըստ նրա, այդ բանը եղել է վանականների՝ Սմբատին ուղղված անեծքի պատճառով. քանի որ թագավորի հրամանով մի անմեղ մարդ էր սպանվել ու հետո մարմինը գերազմանից դուրս էր բերվել, և վանականներն ասել էին՝ թող հեզ հետ էլ այդպիսի բան լինի:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 809:

¹² Պետք է լինի «գաւա»:

հաց Տանն Հայոց առ սուրբ հայրապետն Անանիա վասն զի տացէն զօծումն թագաւորութեան Աշոտ Գագկա ըստ առաջին օծմանն հարցն իւրոց, վասն զի չև ևս էր նստեալ յաթոռ թագաւորութեան Տանն Հայոց և ոչ էր եղեալ թագ ի վերայ գլխոյ իւրոյ: Հարկաւորեալ կոչեցին զամենագովելին զտէր Յովհաննէս կաթուղիկոսն Աղուանից աշխարհին, և ևս (40) եպիսկոպոսունք ընդ նմայ և մեծաշուք իշխանութեամբ կոչեցին զՓիլիպոս զթագաւորն Աղուանից՝ զայր աստուածային և զսուրբ զորդին Գոշազգակա որդոյ Վաչագանա, որ էին թագաւորք Աղուանից աշխարհաց: Եւ յայնմ աւուր եղև ժողով արհագին մեծ ի քաղաքն Անի, որ եղև այժմու ժամանակիս թագաւորանիստ քաղաք Հայոց: Եւ յայսմ ամի օծաւ արքա Աշոտ ի յօծումն հարց իւրոց և նստաւ ի գահոյս առաջի թագաւորացն Հայոց ազգին, և լինէր ուրախութիւն մեծ ամենայն Տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զաթոռ թագաւորութեան աշխարհին Հայոց՝ ըստ առաջին հարցն, ևս առաւել ուրախ լինէին յաղագս քաջութեան Գագկա, վասն զի էր կորովի և այր պատերազմող, և այնմ աւուր լինէր հանդէս զօրացն նորա ճի (100 000)աց վառելոց ընտիր ընտիր արանց ի մարտ պատերազմի անուանեաց և քաջ կորովեաց, վասն զի որպէս զկորիւնս առիւծոց կամ որպէս զձագս արծևեաց յուզէին զօր պատերազմին: Եւ լուեալ զայս ամենայն շուրջակայք և ամենայն թագաւորք ազգաց՝ Ափխզաց և Ունաց¹³, Բաբելացւոց և Պարսից, տուրս և սէրս հանդերձ պատուական ընծայիւք յուղարկէին ի փառաւորութիւն Հայոց թագաւորութեան»¹⁴ (նկ. 1):

Ինչպես տեսնում ենք, Մատթեոս Ուռհայեցին թագավորի անունը տալիս է երեք անգամ՝ Աշոտ Գագիկ, ապա առանձին՝ Աշոտ և Գագիկ: Երկի հրատարակություններում կան այլ

Նկ. 1. Մատթեոս Ուռհայեցու բնագրի հատված, Վենետիկ, ձեռ. քիվ 887, էջ 93ա

¹³ Պետք է լինի Յունաց:

¹⁴ Ձեռագրի մասին տեղեկությունների և համապատասխան էջերի լուսանկարները մեզ տրամադրելու համար շնորհակալություն եմ հայտնում պատմական գիտությունների թեկնածու Տարև Արայանին:

տարբերակներ, սակայն կարծում ենք, որ սա ամենաճիշտն է, որը ոչ մի կասկած չի թողնում թագավորի երկանուն ունենալու մասին: Համենայն դեպս, Մատթեոս Ուռհայեցին այդպես է իմացել: Ի դեպ, թագավորի անունը նույն հաջորդականության մեջ, այս նույն կերպ է ներկայացվում նաև ժամանակագրության երուսաղեմի հրատարակության մեջ¹⁵:

Յավոք, Մատթեոս Ուռհայեցու երկի մեզանում առավել շատ տարածում գտած տարբերակը Հ. Բարթիկյանի աշխարհաբար թարգմանության հետ՝ Վաղարշապատի 1898 թ. հրատարակության գրաբար տեքստն է, որն այս հատվածում ունի թագավորի անվան ներկայացման այլ ձևեր, մասնավորապես, առաջին դեպքում՝ «որդույն Աշոտի Գագկայ», երկրորդում՝ «որդի Աշոտի Գագիկ», երրորդում՝ «Գագկայ»¹⁶: Հնարավոր է, որ ուշ շրջանում «խմբագրված» այս տարբերակն է որոշ չափով «ուղղորդել» Ա. Հակոբյանին, ավելի ուշ թերևս նաև Ա. Նղիազարյանին: Ճիշտ է, Հ. Բարթիկյանն աշխարհաբար տեքստում՝ առաջին երկու հատվածներում, թագավորին իրավացիորեն նշել է «Աշոտ-Գագիկ» անունով, թողնելով անհրաժեշտ ծանոթագրություններ¹⁷, սակայն ուսումնասիրողները, բնականաբար, առաջնությունը տվել են գրաբար տեքստին: Ամեն դեպքում, պահպանված ամենավաղ օրինակից՝ Վենետիկի ձեռագրից վերը բերված տարբերակի հրապարակումը կարծում ենք նպաստավոր է հարցի պարզաբանման համար:

Վերադառնալով Ա. Հակոբյանի տեսակետին, նկատենք, որ Մատթեոս Ուռհայեցու նկարագրած հանդիսավոր իրադարձությունը ոչ մի ընդհանուր բան չունի այն լարված իրավիճակի հետ, երբ թագավոր դարձավ Գագիկ Ա-ը: Ուրեմն ինչպե՞ս է հետազոտողը Ուռհայեցու՝ Աշոտ Գ-ի թագադրության այս նկարագրությունը կապում Գագիկ Ա-ի թագադրման հետ: Ասողիկի պատմածը իսպառ շրջանցելով նա ներկայացնում է մի մտացածին (որևէ աղբյուրում չվկայված) պատմություն, թե իբր, Գագիկ Ա-ն իր օժման հանդիսություն է կազմակերպել 1007 կամ 1008 թ.: Գագիկ թագավորի համար Մատթեոս Ուռհայեցու նշած 10 տարին նկատի ունենալով Ա. Հակոբյանը գրում է. «պատմիչի պատկերացմամբ՝ երկրորդ իրադարձությունը՝ Գագիկ Ա-ի «զօծումն թագաւորութեան»-ը, տեղի է ունեցել նրա մահուանից ուղիղ 10 տարի առաջ (Հայոց «ՆԻ» թուից հանած «ՆԺ» թիւը): Այսինքն՝ եթէ ենթադրենք, թէ տարիների հէնց այդ քանակն է Ուռհայեցին իմացել (իսկ գուցէ եւ հիւրերի անուննե՞րը) որեւէ լաւ տեղեկացուած աղբիւրից (գուցէ եւ գրաւո՞ր), ապա հնարաւոր է թոււմ մտածել՝ գոնէ իբրեւ վարկած, որ 1007 կամ 1008 թ. (1017/1018-ից հանած 10 տարի) իրօք տեղի է

¹⁵ Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցոյ, յԵրուսաղէմ, 1869, էջ 3-4:

¹⁶ Մաթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, էջ 8:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 9, 484, ծան. 11, 15:

ունեցել այլ աղբիւրներին անյայտ մնացած մի իրադարձութիւն՝ Գագիկ Ա-ի թագադրում-օծումը: Ընդ որում՝ պարզ է, որ այդ օծման արարողութիւնը պիտի կատարած լինէր Սարգիս Ա Սեւանցի Հայոց կաթողիկոսը (992-1019 թթ.) եւ, իհարկէ՝ շատ ուրիշների ներկայութեամբ ու այս կամ այն շափով մասնակցութեամբ»¹⁸: Կարծում ենք, որ ավելորդ է մանրամասն մեկնաբանել Մատթեոս Ուռհայեցու հայտնածի հետ կապ չունեցող և «այլ աղբիւրներին անյայտ մնացած» կարծեցյալ դեպքի մասին այս ենթադրությունը:

Այնուամենայնիվ, Ա. Հակոբյանը պնդում է, որ Ուռհայեցու վերը բերված հատվածը վերաբերում է երկու տարբեր իրադարձության՝ «961/962 թ. տեղի ունեցած երկու տօնական իրադարձութեան՝ Անին մայրաքաղաք հռչակելուն» և «Աշոտի որդի Գագիկ թագաւորի (989/990 – 1017/1018 թթ.) թագի օծման արարողութեանը»¹⁹: Երկրորդի համար նա գրում է՝ «նշուած երկրորդ իրադարձութիւնը կարող էր տեղի ունենալ 989/990 թուից ոչ վաղ, երբ գահ բարձրացաւ Գագիկ Ա արքան: Շեշտենք, որ պատմիչի արձանագրած տեղեկատուութիւնը նկատի ունի հէնց նրա «զօծումն»-ը (հակառակ որոշ չլաջողուած նախկին ենթադրութիւնների)»²⁰:

«Չլաջողուած» նախկին ենթադրությունների համար Ա. Հակոբյանը հետևյալ ծանոթագրություն է գրում՝ «նկատի ունենք Մ. արք. Օրմանեանի առաջ քաշած (Ազգապատում, հ. Ա, սիւն. 1107) եւ Հր. Աճառեանի ու Հր. Բարթիկեանի կողմից թեթևօրէն ընդունուած վարկածն, ըստ որի՝ Ուռհայեցու տուեալներն իրօք կարելի է վերագրել Աշոտ Ողորմածին (953-977 թթ.), որն իբրեւ թէ կարող էր կրկնակի Աշոտ-Գագիկ անունն ունենալ (տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա, Երեւան, 1942, էջ 188: Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Աշխարհաբար թարգմ. եւ ծանօթագրութիւնները Հ. Բարթիկեանի, Երեւան, 1991, էջ 484, ծնթ. 11): Նորերս այդ վարկածը կրկնեց Կարէն Մաթեոսեանը՝ յաւելելով, որ Մատենադարանի՝ Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան լրացումները պարունակող երկու գրչագրում այսպիսի նշում կայ. «Հայոց ՆժԱ [= 962 թ.]. Գագիկ թագաւոր օծաւ Հայոց, որ է նոյն Աշոտ որդի Աբասայ» (Մաթեոսեան Կ., Անի-Շիրակի պատմութեան էջեր, Յօդուածների ժողովածոյ, Երեւան, 2010, էջ 10): Իրականում պարզ է, որ Սամուէլի անանուն խմբագիրն ընդամենը ոչ բարդ տրամաբանական տեսքի է բերել Մատթէոս Ուռհայեցու ասածը»²¹:

¹⁸ Ա. Յակոբեան, նշվ. աշխ. էջ 312:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 309-310:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 310-311:

²¹ Նույն տեղում, էջ 311:

Այստեղ պետք է փսոսանք հայտնել, որ Ա. Հակոբյանը, իր խոսքով ասած՝ «Թեթևորեն» նախ փոխում է Ուսհայեցու խոսքի իմաստը, որի նշած երկու իրադարձությունը վերաբերում են նույն ժամանակ տեղի ունեցած՝ Անիի մայրաքաղաք հռչակմանն ու այնտեղ Աշոտ Ողորմածի (ոչ թե Գագիկ Ա-ի) թագադրմանը, ապա նույնպիսի «Թեթևությամբ» է վերաբերվում հեղինակավոր հայագետների կարծիքներին, իսկ վերջում, մեր բերած սկզբնաղբյուրային տեղեկությունը ներկայացնում ու մեկնաբանում է անհասկանալի թերագնահատմամբ: Կարելի է մտածել, որ հեղինակն ինչ-որ եղանակով հայտնվել է դարեր առաջ Սամվել Անեցու ձեռագիրն ընդօրինակող գրչի կողքին ու տեսել, որ նա «ընդամենը ոչ բարդ տրամաբանական տեսքի է բերել» Մատթեոս Ուսհայեցու ասածը: Մինչդեռ, շատ հավանական է, որ այդ գրիչն ընդհանրապես չի էլ իմացել ո՛չ Մատթեոս Ուսհայեցու, ո՛չ էլ նրա երկի գոյություն մասին:

Հարկ է նշել, որ Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող երկու ձեռագրում (ՄՄ 7261, ՄՄ 10202) առկա վերը նշված տեղեկությունից բացի, Սամվել Անեցու ժամանակագրության 962 թվականի ներքո «Գագիկ թագաւոր օծաւ Հայոց» հավելում-տեղեկություն առկա է ևս մի մատյանում (ՄՄ 1899): Նույնպիսի բովանդակությամբ վկայություն կա նաև մանր ժամանակագրություններից մեկում՝ «Գագիկ օծաւ թագաւոր 411 (962) ի թուին Հայոց»²²: Պարզ է, որ այս բոլոր վկայությունները գրողներն իրենց առաջ Մատթեոս Ուսհայեցու խոսքերը հիմնավորելու նպատակ չեն դրել, այլ ունեցել են իրենց ուրույն աղբյուրները և ընդամենը պատմական տեղեկություն են փոխանցել:

Իր հոգևածում Ա. Հակոբյանն անդրադառնում է նաև Մատթեոս Ուսհայեցու վերը բերված հատվածում հիշատակված Աղվանքի թագավոր Փիլիպոսին և Հովհաննես կաթողիկոսին, սակայն նրա վերլուծությունները ոչ մի առարկայական ապացույց չեն պարունակում այն մասին, որ այդ գործիչները չէին կարող ապրած լինել 960-ական թվականներին:

Ա. Հակոբյանի տեսակետի առաջացմանը նպաստել է նաև այն հանգամանքը, որ Ուսհայեցու ժամանակագրության սկզբի հատվածում որոշ ժամանակագրական միավորների սխալ թվագրում և հետևառաջություն կա, որի պատճառով Անին թագավորանիստ հռչակելու վերոնշյալ հատվածից ու բյուզանդական կայսրության մեջ եղած որոշ դեպքերի ներկայացումից հետո խոսվում է Անիի պատմության 11-րդ դարի իրադարձությունների մասին, հիշատակվում են Գագիկ Ա Բագրատունու մահն ու դրան հաջորդած՝ նրա որդիների գահակալական

²² Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 337:

վեճը և այլ դեպքեր²³: Բայց դրանից հետո վերադարձ է կատարվում Աշոտ Ողորմածի ժամանակին, ներկայացվում են նրա և հայ այլ իշխանավորների (որոնց թվում էր նաև վերոնշյալ Փիլիպոսը) հզոր զորաշարժը՝ Հովհաննես Չմշկիկ (969-976) կայսերն ընդառաջ, վերջինիս ընդարձակ նամակը՝ ուղղված Աշոտին և այլն²⁴: Թե որն է եղել նյութերի այս փոխատեղության պատճառը, հուսով ենք ժամանակագրության բնագրի մանրակրկիտ հետազոտությունը կպարզի: Սակայն պետք է արձանագրել, որ ամեն մի ժամանակագրական միավորի մեջ ներառված նյութն ամբողջական է (հետագայի մանր ընդմիջարկությունները չհաշված): Կարծում ենք, որ Մատթեոս Ուռհայեցու երկի քննական բնագրի կազմումն ու հրատարակությունը (որի ուղղվածամբ աշխատում է պատմական գիտությունների դոկտոր Ազատ Բոգոյանը), ինչպես այս, այնպես էլ բազմաթիվ այլ հարցերում, կղյուրացնի հետազոտողների աշխատանքը:

Աշոտ Ողորմածի Անիում թագադրվելու և երկանվանության²⁵ հարցի առնչությամբ անդրադառնանք նաև Ա. Եղիազարյանի կարծիքին և տեսնենք, թե ինչն է նրան հիմք տվել համաձայնելու Ա. Հակոբյանի հետ: Աշոտի երկանուն ունենալու հարցի կապակցությամբ նա գրում է. «Ա. Հակոբյանի տեսակետը թվում է միակ հավանականը, քանի որ Աշոտին Գագիկը որպես երկրորդ անուն վերագրելը բռնազբոսիկ է՝ ուղղված Մատթեոս Ուռհայեցու խնդրո առարկա տեղեկության հակասականությունը հարթելուն: Պետք է նշել, որ երկրորդ անունների իրողությունը Բագրատունյաց Հայաստանում իրոք տարածված էր: Փաստը ցույց է տալիս, որ Աշոտ Գ Ողորմածն իրոք երկրորդ անուն ուներ: Եվ դա Գագիկը չէր: Նախկինում կարծիք ենք հայտնել, որ Աշոտ Գ-ն կրել է Սահակ երկրորդ անունը (տողատակ՝ Եղիազարյան Ա., Աշոտ Գ Ողորմածի դարաշրջանը: Մաս Ա. Հայոց թագավորության վերելքը (953-966 թթ.), «Վէմ», 2019, № 3, էջ 64): Սակայն ներկայումս հակված ենք վերանայելու այդ տեսակետը, առավել ևս, որ «Յայսմաւուրք»-ներից մեկում Աշոտ Գ-ն կոչված է Հովհաննես. «...հրամանաւ թագաւորին Աշոտոյ՝ որ ողորմածն կոչիր, որ է ինքն Յոհաննէս թագաւորն...» (տողատակ՝ «Գիրք որ կոչի այսմաւուրք», Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Գրիգոր դպրի Մարսրվանեցուց, 1730, էջ եճձթ 589): Այդ տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ Աշոտ Գ-ն, եթե կրկնանուն ունեցել է, ապա այն Գագիկ չի եղել, այլայպես որևէ այլ աղբյուրում կհիշատակվեր»²⁶:

²³ Մաթթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրություն, էջ 13-21:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 23-35, Ա. Յակոբեան, նշվ. աշխ. էջ 311:

²⁵ Այս շրջանում երկանուն ունեին Վասպուրականի իշխաններն ու թագավորների շատերը, այդ երևույթը բավականաչափ տարածված էր նաև Անի թագավորությունում: Այս մասին տես Վ. Մաթևոսյան, Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս, Երևան, 2015, էջ 16-21:

²⁶ Ա. Եղիազարյան, նշվ. աշխ., էջ 37-38:

Այստեղ, առաջին հերթին, պետք է նկատել, որ հետագա դարերում Հայս-մավուրքում ներառված անձանց կենսագրությունների կամ հիշատակությունների մեջ առաջնային խնդիրը նրանց սրբություն, սրբակեցություն, եկեղեցունու հավատին նվիրվածության ընդգծումն էր և իրական պատմության շատ կետեր հայսմավուրքյան խմբագրման էին ենթարկվում հենց այդ տեսակետից: Տվյալ դեպքում, այս վկայությունը մի հավելյալ փաստարկ է Աշոտի երկանուն ունենալու մասին: Թե ինչու է այստեղ հենց Հովհաննես անունն ընտրվել, կարելի է միայն ենթադրություն անել, նկատի ունենալով, որ Աշոտի՝ որպես թագավորական հանգստարան (դամբարանավայր) ընտրած վանքը Ս. Հովհաննես էր կոչվում: Այդ անունը պահպանվել է թագավորի դստեր՝ Հռիփսիմեի 977 թ. գրված կտակագրում, որտեղ նա հորը խնդրում է Մաղարդավանքի Ս. Նախավկայի վանքին կատարած իր նվիրատվության մասին արձանագրել «ի վերայ վիմի միող... զանգակատան վանից մերոց Սրբոյ Յովհաննէսին...»²⁷: Դա Անիի մերձակա Հոռոմոսի Ս. Հովհաննես վանքն է, որտեղ մահից հետո հուղարկավորվեց Աշոտ Ողորմածը²⁸:

Ինչ վերաբերում է Աշոտ Գ-ի նաև Գագիկ կոչվելուն, որի վերաբերյալ հեղինակը կասկած է հայտնում («Աշոտ Գ-ն, եթե կրկնանուն ունեցել է, Գագիկ չի եղել, այլապես որևէ այլ աղբյուրում կհիշատակվեր»), ապա, ինչպես վերը նշվեց, այդ մասին այժմ ունենք Մատթեոս Ուռհայեցու հստակ վկայությունը, երեք այլ հիշատակում Սամվել Անեցու ձեռագրերում և մեկը՝ մանր ժամանակագրություններում: Մի՞թե 10-րդ դարի գործչի վերաբերյալ այսքան տեղեկությունները բավարար հիմք չեն վերոնշյալ իրողությունը հաստատելու կամ առնվազն հավանական համարելու համար: Մինչդեռ հարգելի հեղինակն ընտրում է կտրուկ ժխտման տարբերակը, ըստ որի Աշոտը կարող էր ունենալ երկրորդ անուն՝ Սահակ, Հովհաննես, բայց ոչ Գագիկ:

Կարծում ենք Ա. Եղիազարյանի տեսակետի ձևավորման գործում դեր է ունեցել նաև Աշոտի նախնական թագադրության հարցը, որի վերաբերյալ հետևյալն է նշում. «Մ. Չամչանցը գրում է, որ Աշոտը հոր մահից հետո (ըստ նրա՝ 952 թ.) ինը տարի պայազատեց հայությունը, և նախարարները տեսնելով նրա հզորությունն ու իմաստուն կառավարումը՝ հավաքվեցին Անանիա կաթողիկոսի մոտ՝ որոշելով նրան օծել հայոց թագավոր: Արդյունքում Աշոտը Անի քաղաքում 961 թ. օծվեց թագավոր: Այս վարկածը ևս ծնվել է Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկության մեջ ներկայացվող թագադրություն-օծման արարողությունը Աշոտ Գ-ին կապելու ցանկությունից: Մինչդեռ Աշոտ Գ-ի ժամանակակից

²⁷ Գ. Յովսեփեան, *Յիշատակարանք ձեռագրաց*, Անթիլիաս, 1951, հ. Ա, էջ 142:

²⁸ Կ. Մաթևոսեան, «Հոռոմոսի վանքի փնտրյուն եկեղեցու անուան շուրջ», *ՀԱ*, 2013, էջ 311-326:

Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը գրում է, որ Աբաս թագավորի մահից հետո «յաջորդէ զաթոռ թագաւորութեանն նորին որդի տէր Աշոտ...»: Իսկ ըստ Ասողիկի՝ «Եւ զկնի Աբասայ թագաւորեաց Աշոտ որդի նորա, որ եւ Շահանշահ կոչիւր՝ ամս Ին»։ Ակնհայտ է, որ 953 թ. Աշոտ Գ-ն թագադրվել է։ Դրա հիմնավորումն է այն, որ Աշոտ Գ-ի ժամանակակից հեղինակ Ասողիկը նրան վերագրում է 25 տարվա գահակալություն՝ փաստորեն հաշվարկը կատարելով 953 թվականից։ Իսկ 961 թ. թագադրության մասին ոչ մի խոսք չկա։ Այն չի էլ եղել»²⁹։

Նկատենք, որ Անանիա Մոկացու և Ասողիկի մոտ նշվում է Աշոտի՝ հորը «հաջորդելու» մասին, որն աներկբա իրողություն է, բայց չի խոսվում թագադրության և օժման մասին։ Մյուս կողմից, ոչ մի հիմք չկա Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկություններին չհավատալու համար։ Աշոտը, որն իր գլխավոր նպատակն էր դարձրել երկրի անփոփոխ մայրաքաղաք ունենալու հարցը (նրանից առաջ Բագրատունի թագավորները տարբեր տեղերում էին գահակալել՝ Բագարան, Երազգավորս, Կարս), այդ նպատակով փորձել էր գրավել Դվինը³⁰, Անիում հաստատվելով պետք է նոր թագավորանիստ վայրի կարգավիճակը հաստատագրեր մեծ հանդիսությունը, և որ գլխավորն է՝ թագավորական օժմամբ, ինչը և արել է ըստ Ուռհայեցու։

Ա. Եղիազարյանը նաև ակնարկում է, որ եթե այդպիսի բան է եղել, ապա ինչո՞ւ Ասողիկն այդ մասին չի գրում։ Հայտնի է, որ մեր միջնադարյան պատմիչներն ընդհանրապես պատմական դեպքերն ու գործիչներին ներկայացնում են զուտ իրենց տեսանկյունից, իրենց որդեգրած չափանիշներով։ Ասողիկ վարդապետը Աշոտ Ողորմածին ներկայացնում է որպես մի սուրբ մարդ, որն իր խնչույքների սեղանին մշտապես մասնակից էր դարձնում աղքատներին, մուրացկաններին, հիվանդներին, անգամ երկար-բարակ բավականին տհաճ մանրամասներ է գրում, թե ինչպես թագավորը չէր խորշում նրանց ապականված գավաթից ըմպել և այլն, մինչդեռ իրական պատմական դեպքերի մասին գրեթե ոչինչ չի ասում։ Նշելով, թե Հաղբատն ու Սանահինը կառուցվեցին Աշոտի ժամանակ («յաւուրս սորա»), չի որոշակիացնում, որ հենց թագավորի կինը՝ Խորովանուչն էր վանքերի կառուցողը, որի անունն ընդհանրապես չի էլ տալիս։ Ի դեպ, այս պատմիչը ոչինչ չի ասում նաև Անիի մայրաքաղաք դառնալու մասին։ Որպեսզի ցույց տա, թե Աշոտն ինչքան մեծ տեղ էր տալիս բարեգործությանը, որով «քաւեաց զմեղս իւր», ասում է, թե նրա մահից հետո գանձարանը դատարկ

²⁹ Ա. Եղիազարյան, նշվ. աշխ., էջ 39։

³⁰ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 168-169, Բ. Մաքևոյան, «Անին արհունի արոտանիստ և մայրաքաղաք», ԼԶԳ հաս. գիտ., 1978, № 5, էջ 89-94, Հայոց պատմություն, Գ. II, գլխ. երկրորդ, Երևան, 2014, 50-51։

էր (իբրև թե ամեն բան բաժանել էր կարոտյալներին)³¹: Մինչդեռ այս նույն տվյալն ավելի շատ վկայում է այն մասին, որ թագավորը գանձ չէր կուտակում, այլ թագավորության հասույթներն օգտագործում էր նպատակային կերպով, մասնավորապես՝ շինարարության համար, որի օրինակը հենց Անիի «Աշոտյան» կոչված պարիսպն էր, և որի շնորհիվ այն քաղաքի տեսք ստացավ: Այս մասին կան և՛ այլ պատմիչների և՛ վիճագրական վկայություններ, բայց ժամանակով ամենամոտ պատմիչ Ասողիկն այդ մասին լռում է, քանի որ այս գործչին գնահատելիս աշխարհական գործերը նրա համար այնքան էլ էական չեն:

Հակառակ դրան, Մատթեոս Ուռհայեցին իր աղբյուրի տվյալների վրա հենվելով, հնարավոր է՝ նաև որոշ չափազանցություններ, կերտում է Աշոտի կերպարը որպես կորովի պետական գործչի և հզոր թագավորի: Ավելորդ չէ վերջինիս մասին վկայակոչել նաև պատմիչ Մխիթար Անեցու մի կարճ տողը՝ «Աշոտ Ողորմածն որդի Աբասայ, թագաւորէ յԱնի՝ ամս Ին և շինէ զՓոքր քաղաքն»³², որտեղ նա, ըստ էության, թագավորի անհական գործունեության մասին ավելի շատ բան է ասում, քան Ասողիկը:

Ինչպես հայտնի է, Մատթեոս Ուռհայեցին ձեռքի տակ ունեցել է Անիի իրադարձություններին քաջագիտակ այնպիսի մի հեղինակի պատմագրական գործն ու ձեռագրական արխիվը, որպիսին Հակոբ Սանահնեցին էր: Այս հեղինակի 11-րդ դարի ժամանակագրությունից պահպանված հատվածների ուսումնասիրության առիթով նրան անդրադարձած ակադեմիկոս Լեոն Խաչիկյանը գրում է, որ Հակոբ Սանահնեցին իր ժամանակի «պատմական կարևոր անցուդարձերի գլխավոր դերակատարներից է եղել, հնարավորություն է ունեցել նյութեր քաղել թագավորական ու կաթողիկոսական դիվաններից», միաժամանակ ցույց է տալիս, որ նրա ժամանակագրությունը «հիմնական աղբյուր է եղել Մատթեոս Ուռհայեցու համար»: Սանահնեցուն նվիրված ուսումնասիրության եզրահանգումներում հմուտ աղբյուրագետը նշում է. «Իր կյանքի վերջին տարիները Հակոբ վարդապետն անցկացրել է Եդեսիա (Ուռհա) քաղաքում, ուր և կնքել է իր մահկանացուն 1085 թ.: Մատթեոս Ուռհայեցին հնարավորություն է ունեցել լայնորեն օգտվելու նրա ձեռագիր ժառանգությունից»³³: Այս հանգամանքները նկատի ունենալով, կարծում ենք, որ առանց ծանրակշիռ փաստարկների, կարիք չկա Մատթեոս Ուռհայեցու հաղորդած տեղեկությունների արժանահավատությունը կասկածի տակ դնել:

³¹ Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, էջ 755:

³² Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ Հ. Մարգարյանի, Երևան, 1983, էջ 67:

³³ Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հ. Ա. («Հակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր XI դարի»), Երևան, 2012, էջ 186:

Ա. Եղիազարյանի մյուս հարցադրումը՝ մի՞թե հորը հաջորդելուց հետո Աշոտը թագ չի դրել որպես թագավոր, տեղին է: Կարելի է ենթադրել, որ դրել է (թեպետ ստույգ վկայություն չի պահպանվել), և այդ դեպքում առաջ է գալիս Անիում նրա երկրորդ թագ ստանալու հանգամանքը:

Բարեբախտաբար, աղբյուրները հնարավորություն են տալիս լուծելու այս թվացյալ հակասությունը: Սամվել Անեցու ժամանակագրության լատիներեն հրատարակության ձեռագրերից մեկը տեղեկություն է պահպանել արաբական ամիրապետի (խալիֆայի) դեմ ընդվզած Համտուն ամիրայի դեմ Աշոտի տարած հաղթանակի մասին³⁴: Այդ տվյալը Ա. Եղիազարյանը կարևոր է համարում, գրելով «Հույժ կարևոր է այն, որ Սամվել Անեցու աշխատության վերջին հրատարակության մեջ օգտագործված մի ձեռագրում առկա է հետևյալ տողը. «ՆՐ (408). Աշոտ յաղթեալ զՀամտունն, զոր ընկճեալ էր յամիրապետէն...»³⁵: Սակայն 959 թվականի ներքո գրված այս հատվածի անմիջական շարունակության մեջ բերվում է մի տվյալ, որը կարծում ենք, յուրովի պարզում է Աշոտի Անիում թագադրման և երկրորդ թագի հարցը. «Աշոտ յաղթեալ զՀամտունն, զոր ընկճեալ էր յամիրապետէն, ստանայ Բ (2) թագս»³⁶:

Սամվել Անեցու և շարունակողների ժամանակագրության հրատարակության ժամանակ այս հատվածը ծանոթագրելիս մեր ուշադրության կենտրոնում է եղել Համտունի պարագան, և վերջին բառերին չենք անդրադարձել³⁷: Բայց այժմ կարելի է համոզված ասել, որ այստեղ թագի մասին նշվածը պետք է հասկանալ ոչ թե «երկու», այլ «երկրորդ» կամ «կրկնակի»³⁸: Փաստորեն, ըստ այդ աղբյուրի, Համտունին հաղթելու դիմաց Աշոտը 959 թ. ամիրապետից ստացել է իր երկրորդ թագը: Հասկանալի է, որ 961 թ. Անիի մայրաքաղաք հռչակելիս հանդիսություն կազմակերպած Աշոտ Ողորմածը կարող էր թագադրվել հենց այդ թագով³⁹:

Իհարկե, լավ է, որ պահպանվել է այս տեղեկությունը, բայց եթե անգամ այն չլիներ և երկրորդ թագի մասին մենք ընդհանրապես չիմանայինք, դարձյալ

³⁴ Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ, էջ 175:

³⁵ Ա. Եղիազարյան, նշվ. աշխ., էջ 25:

³⁶ Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ, էջ 175:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 381:

³⁸ Լատիներեն հրատարակության մեջ՝ «duplici», որ կրկնակին է, սակայն դա քարգմանված է մի հայերեն ձեռագրից, որի ստույգ տվյալները հայտնի չեն, ուստի դժվար է ասել, թե հայերենում բառացի ինչպես է գրված եղել: Տե՛ս Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ, էջ 381:

³⁹ Երկրորդ թագով թագադրվելն անսովոր երևույթ չէ նշված շրջանում, որը տեսնում ենք նույն դարի սկզբներին՝ Գագիկ Արժունու օրինակով (Հայոց պատմություն, հ. II, գիրք երկրորդ, էջ 97-98):

պետք չէր կասկածել Մատթեոս Ուռհայեցու հայտնած տվյալների ճշմարտացիությունը, քանի որ այն բխում է նաև Աշոտ Ողորմածի գործողությունների տրամաբանությունից: Անին երկրի նոր և անփոփոխ թագավորանիստ դարձնելով, նա պետք է այդ բարձր կարգավիճակը ամրագրեր հատկապես թագավորական օժմամբ: Արարողական հենց այդ նախադեպով Անին պիտի դառնար Աշոտ Ողորմածի ժառանգորդ հաջորդ բոլոր թագավորների օժման ավանդական վայրը, ինչպես որ եղավ⁴⁰:

Վերջում կցանկանայինք մեր հարգելի գործընկերների և բարեկամների՝ Ալեքսան Հակոբյանի և Արման Եղիազարյանի ուշադրությունը հրավիրել ևս մի հանգամանքի վրա. անկասկած կարևոր համարելով պատմական ճշմարտության բացահայտումը, որին էլ կոչված է պատմագիտությունը, այնուհանդերձ, երկրորդական չպետք է համարել, որ վերոնշյալ ենթադրությունը կամ վարկածը, կասկածների ու քննադատության դաշտ է տանում Անիի պատմության փառավոր էջերից մեկը, երբ այն Հայաստանի մայրաքաղաք է հռչակվել հանդիսավոր պայմաններում, թագավորական օժմամբ ու մեծ զորահանդեսով (այն տեղ է գտել անգամ դպրոցական դասագրքում)⁴¹: Այդ իրադարձության մասին պատմիչի հստակ վկայությունը և օժանդակ տվյալներ ունենալու պարագայում, սոսկ ենթադրությունների հիմքով դրա վավերականությունը վիճարկելը, կարծում ենք, այնքան էլ ճիշտ մոտեցում չէ:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ պատմական տարբեր սկզբնաղբյուրներն իրար լրացնելով թույլ են տալիս հաստատելու Մատթեոս Ուռհայեցու՝ Անիի մայրաքաղաք հռչակման ժամանակ՝ 961 թ. այստեղ ծավալված իրադարձությունների և Աշոտ Գ Ողորմածի (ըստ Ուռհայեցու և այլոց՝ Աշոտ Գագիկի) թագադրության մասին հայտնած տեղեկությունների իսկությունը:

⁴⁰ Հատկանշական է Անիում գահակալած վերջին թագավորի՝ Գագիկ Բ-ի թագադրության պատմությունը, որը տեղի է ունեցել արտակարգ պայմաններում: Հովհաննես Սմբատի մահից հետո, երբ ֆաղաֆում իշխանությունը փաստացի գավթել էր Վեստ Սարգիսը, Պահլավունիները գաղտնի կերպով ֆաղաֆ են բերում մահացած արքայի եղբորորդուն՝ Գագիկին, ինչպես Արիստակես Լաստիվերցին է գրում՝ «Իմաստութեամբ և հնարիւմ մուծին ի ֆաղաֆն» (Արիստակիսի Լաստիվերցոյ Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 58): Սամվել Անեցին էլ ավելացնում է, որ նաև Պետրոս կաթողիկոսին հրավիրելով՝ «ժողովեցան առ դրունս մեծափառ Կաթողիկէին՝ ի մայրաքաղաքս յԱնի, և հաստատեն զԳագիկ զեղբարորդին Յովաննիսի, թագատր ի վերայ ինքեանց» (Մամուկ Անեցի և շարունակողներ, էջ 186): Այսինքն, Գագիկի թագադրությունն Անիից դուրս՝ մեկ այլ վայրում, չէր կարող օրինակարգ (լեգիտիմ) համարվել, դրա համար են Պահլավունիները դիմում այդ ֆայլին:

⁴¹ Հայոց պատմություն, միջին դարեր, 7-րդ դասարանի դասագիրք, խմբագրությամբ Բ. Հարությունյանի և Պ. Հովհաննիսյանի, Երևան, 2014, էջ 93: